

Заходить до хати вампір волохатий
Леся Бернакевич

У романі «Заходить до хати вампір волохатий» ідеться про вихованку дитячого притулку «Щасливе дитинство» Мар'яну Чолку, яка, зазнавши поневірянь змалечку, врешті виучується на медсестру і після закінчення медичного училища іде працювати в далеке село. Однак і там її обводять довкола пальця підступні люди. Хоча події роману переносять читача в минуле століття, в добу тоталітаризму, проте проблема, висвітлена у творі, є актуальною за будь-якого суспільно-політичного ладу: інтернат – це погано, і не лише тому, що думки тамтешніх дітей упродовж 24-х годин обертаються навколо їжі, і що вони, наче жабенята, навіть ловлять мух язиком, і що кожен істотний предмет, який простягають їм старші, пробують на зуб або ж лизнути, і радіють, коли якась річ дає себе згамкати! Біда цих сиріт ще й у тому, що вони – постійно незахищені і часто стають жертвами корисливих осіб, садистів, а то й медичних експериментів. Крім того, не засвоївши житейських премудрощів, вони згодом не можуть прижитися в дорослому житті «на волі» і їм незбагненні закони співжиття «нормальних» людей.

Леся Бернакевич

Заходить до хати вампір волохатий

Від 20 до 60 % випускників дитячих будинків згодом потрапляють на лаву підсудних.

Приблизно 5–12 % закінчують життя самогубством.

З преси.

Роман-гротеск

– Чому ви так рветесь працювати медсестрою в інтернаті? – запитав голова комісії з призначення посад – товариш Шинків у випускниці медичного училища Мар'яни Чолки. То була дівчинка зі східними рисами обличчя і, незважаючи на невеличкий ріст, міцно збита. Її коротка хлоп'яча стрижка, на яку відважився б не кожний мужчина, вилискувала синявою.

– Хочу захищати нещасних сиріт, – промовила Мар'яна.

– Захища-а-а-ати? – протягнув зверхник. – А від кого?

Мар'яна, яка навіть і в стані спокою була неговіркою, зараз, не чекаючи такого запитання, зовсім розгубилася і почала нервово сіпати комсомольського значка на своїй гімнастерці.

– І чому ви вирішили, що ці діти – нещасні? – допитувалось тим часом у Чолки велике цабе, яке ще декілька літ тому було звичайнісіньким ветеринаром. – В Радянському Союзі – всі щасливі! То тільки десь там, в країнах капіталу і безправ'я громадяни мешкають у контейнерах з-під сміття і не мають що в губу покласти.

– Я також вихованка дитячого будинку, – нарешті, спромоглася на відповідь чорноголова комсомолка, втупившись у руки роздавача путівок у життя – короткопалі і в ластовинні.

– Ось воно що! – вигукнув Шинків. – Ну, голубонько, не хочу вас ображати, але до цієї солідної установи вам ще треба трохи дорости.

– Хіба ж я досі не виросла? – поглянувши з-під лоба на Шинківа, буркнула випускниця медичного училища. Від роздратування її пружні щоки, які в народі порівнюють з наливними яблуками, роздулися.

Голова поблажливо всміхнувся:

– Справа не в роках: просто в таких закладах потрібні спеціалісти з особливим підходом, чулим серцем та твердим характером. Адже вихованці інтернатів – такі вразливі! Ось чому там ніколи не буває вільного місця, – пояснив він.

– А де ж мені ... практикуватися? – поглянула недовірливо Чолка на дядька в елегантному костюмі.

– О-о-о, з цим ви не матимете гризоти, бо не в Америці живемо, де – купа безробітних. Можемо скерувати вас у... Середню Азію! Ви молода, і вам, мабуть, цікаво буде світу побачити! – поспішив запевнити Шинків Мар'яну і, не витримавши її важкого погляду, зірвався з місця і почав бігати від вікна до дверей свого кабінету. – Звичайно, там —... спека неймовірна, зате в затінку в людини ноги інеем покриваються! Не подобається? – звів здивовано брови, бачучи, що відвідувачка не розділяє його захоплення. – Тоді у Великі Жилияки призначимо.

Мар'яна зовсім занепала духом.

– Що таке – Великі Жилияки? – видавила вона ледь чутно із себе.

– Нормальне радянське село в нашій області, біля Жидачева. Тамечки вам буде, як у Бога

за пазухою, і ви станете медиком широкого профілю: і терапевтом, і дитячим лікарем, і акушеркою, і медсестрою на всі сорок хат! Повірте, навіть для рідної дочки я не спромігся б на краще місце, – вів далі цей мандарин[1 - Китайський чиновник] під облесливі посмішки своєї свити. Мар'яна пильно і по черзі вдивлялася в очі кожного з посіпак Шинківа, намагаючись розгадати, чи не криється за їхнім призначенням у село якась пастка. Нарешті, поцікавилася в роздавача посад:

– А чому там досі не було лікарки?

– Та була... – знехотя буркнув Шинків.

– Тоді куди вона ділася?

– Не подумайте, дитинко, чогось такого, – кинувся заспокоювати Мар'яну голова комісії. – То була хороша дохторка, за короткий час уже встигла сподобатися тамтешнім мешканцям, зав'язала нормальні контакти з місцевими коровами, і на вулиці до неї кожна собака виляла хвостом... Але захотілося цій лікарці повечеряти грибами, ну і... одне слово, вам там сподобається і ви, нарешті, зможете загоряти на сонці, а не за віконною шибкою і...

Шинків затнувся, збагнувши, що Чолка так потребує сонячних ванн, як немовля – зубного протезу. Але вона не звернула уваги на ляпсус керуючого. Бо була стурбована призначенням у невідому місцевість. Мар'яні годі було уявити Великі Жиліаки, адже досі її нога ще не бувала в селі. Тому дівчина не знала – тішитись своїй службі за межами Львова чи сумувати? Тож тільки замекала, наче ягня. Голова ж вирішив, що Мар'яні просто важко говорити від щастя, і наклав на папір резолюцію.

Узявши в голови цей папірець, Чолка пригадала немовляток – залоскотаних на смерть, закатованих голкою, тих, хто провів дитинство у божевільні, але промовчала. Довести приклади «особливого підходу» лікарки та виховательок з притулку «Щасливе дитинство» Чолка ніколи не змогла б. Навпаки, ще її посадили б до тюрми за наклепництво. Про це неодноразово нагадувала ескулапка Турянська. То ж помсту довелося відкласти...

ПЕРША ЧАСТИНА

Страховини з будинку дитини

Мар'яна Чолка доводилася дочкою одній жінці, яка, покращуючи своє здоров'я у Трускавці, вскочила в гречку з громадянином Латинської Америки. Чоловік простив дружині зраду з нащадком Соколиного Ока, але брати додому плід їхнього кохання відмовився навідріз. «Я не буду годувати цього чужого пуголовка!» – стояв на своєму товариш Чолка, коли лікарі з пологового будинку, вигрібши малючка на білий світ, вмовляли його не брати гріх на душу. Але рогатий муж був невблаганним, і його дружина написала заяву-відмову від новонародженої. І Мар'яночку віддали в чужі руки, відправивши до сиротинця «Щасливе дитинство», де всіх діток стригли однаково, наче баранів...

Вихователі багатьох інтернатів заздрили колегам із цього притулку, здивовані стриманістю, статечністю та мовчазністю їхніх вихованців, і просили поділитися секретом. Але педагоги зі «Щасливого дитинства» лише хитро усміхалися або закидали щось про велике везіння.

Тож ніхто не здогадувався, що слухняні діточки є заслугою лікарки Турянської, – синьоокої жіночки з великою бабетою на голові, щоками кольору докторської ковбаси та малиновими губами, яка була великою садисткою. Малюки не запам'ятовували няньок, які напували їх молоком, не знали в обличчя директора, бо той рідко заходив до їхньої опочивальні. Проте образ лікарки носили в серці своїм, щойно навчившись сидіти. На це у них були свої причини.

Зоя Володимирівна здавна мріяла захистити дисертацію на тему «Тривалість життя немовлят у екстремальній ситуації». Заплативши, кому треба, великі гроші, вона отримала посаду головного лікаря у сиротинці, де матеріалу для її експериментів було доволі!

Турянська садовила котрусь дитиночку, наприклад, Мар'яночку собі на коліна і вколювала її пальчик пером, яким беруть кров для аналізу, та ще й копирсала ним по вколеному місцю. І коли біднятко заходилося плачем, – лікарка закочувала очі в екстазі, бачачи себе кандидатом медичних наук! Тоді прикладала до вколеного кінчика пальця маляти ватний тампон.

– А-а-а! – горлала Мар'яночка, вкладаючи в цю голосну літеру увесь свій біль, страх і безвихідь.

– Подобається? – по-своєму трактувала плач дитини Турянська.

– О-о-о! – постогнуючи, мотала дівчинка голівкою.

– Хочеш сказати, що бажаєш іще раз? – здогадувалася лікарка.

Щойно Чолка стишувалася, як Турянська знову бралася за гострий скарифікатор і штрикала іншу пучечку немовляти, і вже на ній з'являлася намистинка крові й супроводжувалася надсадним криком дитиняти.

– Бачу, бачу, що ти уже на сьомому небі від ща-а-а-астя! – приязно лебеділа Турянська.

– Е-е-е! – верещала маленька людинка, уже намагаючись сховати за свою спинку третього пальчика і, перекосивши од мук і жаху обличчя, пручалась, не давалась, але де ж їй було змагатися із монстром у білому халаті!

– Скромня-а-ага, боїшся признатися, що тобі хочеться ще-е-е! Але мені для тебе нічого не шкода, – великодушно промовляла лікарка і заносила гострий предмет над безіменним пальчиком жертви.

Решта безбатченків, зачувши метушню, сполохано визирали зі своїх ясець і коли бачили, як їхній закривавлений однополчанин відчайдушно тріпоче в руках грізної тьоті, як він, втративши голос від крику, лише страдницьки роззявляє роток, а його личенько від катувань поступово втрачає людські риси, то їхніми голосіннями наповнювалася вся зала.

Дозволивши дитяточку перепочити хвилинку-другу, лікарка розпорювала гострим предметом його мізинчик і наспівувала пародію на відому колісанку Миколи Сома:

Заходить до хати вампір волохатий
І з ним добра баба Яга.
Як візьмуться кров із дитинки смоктати.
Ля-ля-ля, ля-ля-ля, ля-ля.
Рученьки-ніженьки повідривають...

Урівноважувалася лише тоді, коли на діточих ручках були переколені усі пальчата, а немовлятко повністю знесилювалося від болю й плачу і звішувало голівку. Мовчазним це ангелятко було вже нецікавим для мучительки. Вона потребувала здорового вереску. Наступного дня служителька Гіппократа штрикала невинні рученьки іншого писклятка, а далі – черговій сиротинці дошкуляла. Не дивно, що коли у дверях спальні появлялися чорні закрути її волосся – малесенькі невільнички перелякано забивалися у кутки своїх ліжечок, прикривали очка рученятами-прутиками, сіпались, наче їх било струмом, і гірко ридали. Дехто у відчаї припадав мокрим носиком до віконної шибки, тарабанив у неї майже прозорими від недоїдання зап'ястячками, бився об холодне скло пташкою, намагаючись привернути до себе увагу перехожих, які проходили протилежним боком вулиці. Але заклопотані дорослі не мали часу поглянути вгору на вікна, за якими беззахисні мешканці інтернату беззубими устоньками марно волають про допомогу. Багато з цих сіромах, не витримуючи щоденних стресів і, проживши всього десять-одинадцять місяців, помирало. Але експерти так і не змогли дошукатися причин смерті: Турянська кожного разу змащувала поштрикані пальчики кріпачат якимсь тільки їй відомим еліксиром,

після якого не залишалося жодних слідів.

На відміну від лікарки Турянської практикантка Оля, яка віднедавна появилася в амбулаторії «Щасливого дитинства», терпіти не могла дитячого плачу. Отож лоскотала п'ятки хлоп'яточкам та дівчаточкам, від яких відмовилися мами. Спершу маленьке, бувало, й сміється, але далі його ротик стурбовано стягувався, і воно намагалося вивільнити ніжку з цупких пальців медсестри, «забава» якої уже починала його непокоїти і врешті ставала нестерпною. Оскільки Оля далі продовжувала цю «потіху», то пуцьвірінок зойкав, звивався у корчах, благаючи в такий спосіб зглянутися над ним. Та марно. Тоді сердечко у бідачки не витримувало і розривалося. А у віченьках застигав німий крик «За що!!?»

Коли Оля вперше порішила немовлятку, то страшенно переживала і, плачучи, прибігла до Турянської зізнатися у скоеному. Адже це були не прості дітки, вони виховувалися під патронатом комуністичної партії і, як запевняв директор, – їх чекало велике майбутнє. Тож слава про інтернат «Щасливе дитинство» гриміла на все місто, і багато хто (лікарі, кухарі, вчителі, няньки) мріяли отримати там посаду. Тепер Оля не сумнівалася, що її виженуть з роботи, а тоді ще й розстріляють.

– Зое Володимирівно, я накладу на себе руки! – захлинаючись слізьми, практикантка стала перед дитячою лікаркою.

– Що сталося? – і собі переполошилася Турянська. Навіть поклала власну долоню собі на ту ділянку тіла, де було розташоване її серце. Особливо, коли уявила, що практикантка розбила кілька ампул із вітамінами В? і В??, які вона зазвичай вводила деяким своїм заможним сусідам за кругленьку суму.

Але студентка від страху не знаходила слів, які могли б пом'якшити її вчинок. Лише билася в істериці.

– Тільки не кажи, що розбила термометр, – насупилася Турянська.

– Ой де там, все набагато гірше, – нарешті спромоглася на зрозумілу мову Оля. – Зое Володимирівно, я і в думках не мала зробити щось лихе тій маленькій Підпарканній! Але вона та-а-ак плакала, що я захотіла їй підняти настрій, і...

– І що-о-о-о? – запитала грізно Турянська.

– Я... я...почала її лоскотати, і тоді вона... Зое Володимирівно, я не знала, що від цього помира-а-ають, а-а-а! – знову зайшлася плачем початкуюча медсестра.

– Щоб ти скисла! А я вже, було, злякалася, що ти пролила якесь лікарство, – зітхнула Турянська так полегшено, що її підлегла вражено заокруглила очі. – Іди собі і не заважай мені тут оформляти документацію!

– Але ж, Зое Володимирівно! – скрикнула Оля, не впевнена, чи зверхниця зрозуміла її. – Дитинка не дихає!

– Що я – мертвих дітей ніколи не бачила!? – повела плечем педіатр. – Виклич прозектора і не мороч мені голови.

– Зое Володимирівно, мене ж за цю Підпарканну питають! Що маю робити?

– Питають? Хто цікавиться долею байстрючат? У цієї Підпарканної – ні тата з мамою, ні діда з бабунею, ні навіть дядька з тіткою! – сказала Турянська таким байдужим тоном, якого не дозволила б собі у випадку крадіжки, скажімо, партії гірчичників.

І Олю ніхто не посадив у тюрму. Бо спеціалісти з моргу, які розслідували цей випадок, не знайшли доказів насильства. А працівники інтернату, зокрема няньки, навіть словом не прохопилися ні про Ольчин злочин, ні про знущання над дітьми лікарки Турянської. Їм було навіть вигідно, аби в інтернаті проживало якомога менше цих крикунів. Кожна з них зокрема, отримавши по десять-дванадцять новонароджених, з ніг збивалася, щоби всіх їх помити, зодягнути, нагодувати та вигуляти. Зрештою, увесь персонал «Щасливого дитинства» був не без гріха: медсестри брали ліки для власних діток, а для сиріт навіть аспірину шкодували; куховарки несли додому м'ясо, огірки, курчатину, а діток на державному утриманні годували самими макаронами; виховательки також забирали для своїх дочок та синів книжки з гарними малюночками та іграшки, а в інтернат приносили з дому всілякий непотріб, який не мали куди подіти. І Ольга збагнула: їй усе сходитиме з рук.

– Малята гинуть від горя, – заявив директор притулку перед медичними світилами на спеціальному симпозіумі, який скликало Міністерство охорони здоров'я, стурбоване частими смертями в «Щасливому дитинстві».

– Яке горе може бути в таких малюків? – поглянув поверх окулярів на інтернатівського владаря котрийсь професор.

– Вони, розумієте, не можуть пережити того, що від них відреклися мами, ось і залишають цей світ, – впевнено відповів директор. При цьому він послався на закордонного психолога Спіца, який довів, що мешканці закритих закладів, розлучені з близькими, впадають у маразм і до 70 відсотків з них помирає на першому році життя...

Мабуть, ті малюки, які згинули в сповиточку, були щасливішими від тих, кому судилося вижити. Адже сиротинець «Щасливе дитинство» був нетиповим, відрізнявся від решти закритих закладів у місті, де діток виховували до трьох літ, а потім переводили в інші інтернати. Вихователі стверджували, що для вихованців розставання з друзями та наставниками, до яких вони звикли, ставало психічною травмою. Але маленькі арештанти «Щасливого дитинства» зазнавали стресу саме від того, що їх залишали на тому самому

місці, лише переводячи до старших груп цього ж інтернату, і у них не зоставалося надії потрапити до ліпшого закладу, до можливо добрішої лікарки, ніж Турянська, утиски якої ставали вигадливішими в міру того, як пахолятка підростали. На противагу дитячим психологам, які пропонують двадцять способів утихомирити неслухняних дітей, лікарка вдавалась до меншої кількості, але дуже вже дошкульних. Щоб державні утриманці були спокійними, не ускладнювали життя персоналу і щоби їх ніхто не чув, представниця медицини утихомирювала їх кваліфіковано, не вдаючись у довгі пояснення. Тому дитиняті, яке не бажало спокійно ходити, а весь час бігало, Зоя Володимирівна дубцем перебивала ніжку, і воно надовго осідало в гіпсі. Хто накидався на їжу, ще й намагався заволодіти пайкою товариша за столом або вимагав добавки, – того лікарка змушувала їсти гіркі таблетки «Етазол» і рот заклеювала ізоляційною стрічкою, щоб не виплюнув. Хто був дуже цікавим і зазірав у кожну шпарину, – такому підопічному вона прищемляла ніс... дверми.

Правда, траплялися серед вихованців і безнадійні. Таким Зоя Володимирівна вводила транквілізатори[2 - Лікарські препарати, які знімають нервові збудження.]. Після цих медикаментів діти ставали загальмованими, забудькуватими і до усього байдужими. А хто надалі продовжував буйствувати, то того відправляли до психіатричної лікарні. Звідти дошкільнятко поверталось із затьмареним розумом і гляділо в одну точку. Коли настав час відправляти цих мучеників до першого класу середньої школи, то після усіх репресій директор назмітав ледве півтора десятка кандидатів у школярики.

Подбала лікарка і про те, аби ці невиннятка ще з пелюшок позбулися звички скаржитися комусь. З досвіду знаючи, як прагнуть спілкування із дорослими мешканці дитячих комбінатів, Турянська наймала якого-небудь пияка за пляшку горілки, і він приходив до «Щасливого дитинства» в призначений час. Дітлашня, заглядевши цього гуманіда, гурмою зсувалася до нього, підставляючи голівки в надії, що він їх погладить. Але чужинець несподівано виймав із кишені ремінь і починав шмагати горопах по чім попало. З лементом, гублячи повзунці, безрідні крихітки мерщій розповзалися, немов жучки, ховалися за шафою чи під столом. Але пасок знаходив їх скрізь. Після такої «ласки» маленькі істоти вже в кожному дорослому вбачали тільки ворога, не вірили йому, чекали від нього лише підступу і обминали його десятою дорогою. Були впевнені, що їх ніхто у цьому світі не захистить. А Мар'яночка, коли надалі бачила заходжого у сірому вбранні, хутенько відповзала від нього якнайдалі. Тоді озиралася, аби побачити, чи далеко від неї її ворог?

Мирослава Йосипівна – ця напутниця з глибоко посадженими очима та проваленою серединою обличчя усіх діток тримала в чорному тілі, але найдужче від неї перепало маленькій Мар'янці, хоча вона на пустощі була навіть не здатна, лише з цікавістю оглядала світ. У свої півтора року дівчинка не те що ще не встигла скоїти якогось лихого проступку, а взагалі зростала настільки невибагливою, що за браком іграшок бавилася кутасиком власної розпашоночки. Нянька, припаркувавши це солодятько на килимку, могла бути певною, що, повернувшись до ігрової кімнати через годину, застане його на тому ж самому місці, здебільшого заснулим, розпластаним на животику і з кумедно висолопленим

язичком. Звичайно, дівчинка іноді наближалася до дверей зали, які вели в коридор, визирала з-за них, оглядала простір, обмежений з обох боків, і відразу ж чалапкала назад. А, розглядаючи якусь річ, на відміну від своїх ровесників, ніколи не пробувала схопити, поламати чи розірвати її. Вона просто водила зачаровано лагідними оченятами за маятником годинника, спостерігала за тарганом, який поспішає до своєї щілини. Хіба що ледь-ледь, бувало, доторкнеться пальчиком до кульчика годувальниці, але відразу ж із винуватим виглядом ховала руку за спину. Проте грізна навчителька кривдила її найчастіше. Бо ця смагловида дитина нагадувала їй своїм виглядом суперницю, яка відбила в неї хлопця. У Мар'яночки були і такі ж чорні мигдалеві очі, і кругла форма личка, і стримані рухи, і навіть така ж поважна міміка, як у ненависної пасії, на яку цей фацет проміняв виховательку Мирославу! То ж, проходячи мимо Мар'яни, яка тоді ще ні говорити не вміла, ні не розуміла слів інших, місцева фрекен Бок не могла стриматись, щоб не зірвати з її голівки чепчик. Виокремивши Чолку серед решти постояльців, вихователька заганяла її в куток і налітала на неї, мов шуліка – на курчатко: дряпала їй щічки, смикала за волоссячко, викручувала тонесенькі пальчики, кидала на підлогу і місила ногами. І чим благальніше скімпила бідолаха, тим дужче глумилася над нею страшна тьотя. Для неї було насолодою бачити, як завдяки власному бажанню і силі, може принижувати це миле дівчатко, робити його негарним, навіть ще поганішим, ніж сама Мирослава Йосипівна: від страждань і болю губки Мар'яночки спотворювалися, сплаконе личко ставало асиметричним, набряклим і брудним, а очі, наповнюючись жахом, червоніли і втрачали всю привабливість.

Мар'яночка відчула своїм дитячим сердечком, що цій кривдниці милі її муки. Тож коли наступного дня вона зустрічалася зі злою фурією, то, намагаючись показати, що зовсім її не боїться, змучено всміхалася. Так ця попелюшка інстинктивно сподівалась уласкавити карательку, щоби вона не здогадалася, як їй важко. Але судома відчаю на личеньку дівчинки, замаскована під усмішку, та підборіддя, що від страху дрижало, неабияк розлючували особу із завихреною головою. Від думки, що це мацьопство, яке ледве звелось на ноги, уявило собі, що може обдурити і обвести навколо пальця навіть її, саму виховательку, Мирослава Йосипівна гнівалася ще дужче. І доти ляскала дитину мухобийкою по губах, доки вони не перекошувалися до плачу. Довівши бранці ясельної групи власну перевагу, вихователька дуже вдоволено прямувала до свого кабінету. А Мар'яночка, затуливши долоньками зболене личко, жалібно скавуліла і не могла зрозуміти, за що вона страждає, чого від неї хоче ця бузувірка і чому їй ніяк не догодити? Проте як би слізно не побивалася дівчинка, – ніхто не звертав на неї уваги, не шкодував її, не заспокоював: персоналу просто не було часу повторювати усім стражденникам: «Не плач, киця принесе тобі калач...»

Коли бідна дитинка знову помічала наближення Мирослави Йосипівни, то її обличчя кам'яніло, а сльози, не встигнувши скотитись на щічки, просто вистигали в її чистих, форми мигдалин, очах. Хоча Мар'яночці ще не минуло і двох рочків, проте її зіниці наповнилися такою глибокою тугою й зневірою, мов би за плечима було ціле прожите життя. Утриманка інтернату гляділа на гувернантку приречено, намагаючись відгадати, які то тортури

сьогодні вигідає для неї ця баба Яга? Може, знову виведе її гуляти на повідку, примушуючи рачкувати алеями саду? Після такої «прогулянки» у дівчинки щоразу коліна збиті до крові, а на долоньках – здерта шкіра. Згодом, підростаючи і навчившись швидше ходити, Мар'яночка при появі виховательки встигала втекти і заховатися за колону чи шафу.

Чолка дуже швидко розучилась плакати. Мовчала. Лише у сні стогнала. Бо майже щоночі бачила одне і те ж видіння: вона блукає серед великої кількості жінок. І кожну вмовляє стати її мамою: чіпляється за спідницю перехожої, яка наближається до неї, і благально вдивляється в її обличчя. Але дорослі її не помічають. Від безсилля Мар'яна починає вити. Проте її не чують і ніхто не звертає на неї уваги.

Правда, була в сиротинці і добра вихователька – Уляна Петрівна. Вона любила дітей і душі не чула в Мар'яночці, яка була хоча і міцненька, як горішок, проте – найменшенька в групі. Ласкава наставниця постійно гладила дівчинку по голівці, але, звичайно, старші, пропонуючи себе, витісняли Чолку на задвірки. Уляна Петрівна щодня приносила для безталанних цукерки, цукати, маленькі бублички. Адже думки дітей упродовж 24-х годин оберталися навколо їжі. А Мар'яночка, та взагалі ловила мух язиком, наче жабка, і кожен неістивний предмет, який простягали їй старші, пробувала на зуб або ж лизнути. О, як вона раділа, коли якась річ давала себе згамкати! Проте сильніші сироти, ум'явши свої солодощі, завжди намагалися поживитися ще й гостинцем малесенької смаглявочки. Отак кілька разів позбувшись частунку, бідолашка знайшла вихід. Наче хом'ячок, вона ховала цілого цукорка до свого ротика, такого мацюпусінького і плиткусінького, що він аж ніяк не міг служити надійним сховком від зазіхань старшачків, особливо Ромчика Гризлі. Він отримав своє прізвисько через постійне бажання щось гризти, неодноразово хрумкав навіть вугілля біля грубки і якимось розсік об гострий шматок цієї твердої породи свого лоба. Тому цукерка чи сушка в Мар'яночки не затримувалися. Оцей Ромчик з великим писком та тонкими губами у червоній облямівці, спостерігши, що вихователька втратила пильність, намагався розтулити дівчинці ротик. Оскільки Чолка, захищаючи своє добро, міцно стуляла губки, то він починав розривати їх і врешті виколупував з її ротової щілини заповітну цуцю. Біднятко, тримаючись рученьками за скалічений писочок, починало невтішно вити. Але малолітній грабіжник встигав з'їсти лагомину, перш ніж прибіжить Уляна Петрівна. Та причина стурбованості улюбленої манюні залишалася для доброї виховательки невідомою. Дівчинка не вміла розповісти, хто її скривдив. Якщо пес Сабир з Амурської області знав дванадцять слів, а робочий слон Джумбо з індійського штату Махараштра – декілька десятків, то з тридцяти знедолених «Щасливого дитинства» лише четверо бралися розмовляти. Бо й хто б мав їх цього навчити? Дорослі ніколи не зверталися до них, як це зазвичай роблять вдома стосовно рідних чад тато й мама: «А скажи, як розмовляє песик? Як нявчить котик? Як мукає корівка?», «Де у тебе очко? Де – нось?..», не гуляли з ними, тримаючи за ручку, не садовили собі на коліна і не пригортали до себе, не підводили на ніжки, коли котресь з них упаде, і не витирали сліз, не підносили до вікна, щоби показати, як за ним крапотить дощ.

Сама Мар'яночка послуговувалася вигуками із двох літер (ах, ех, ох, ай, ой, гм), а іноді ухкала, наче сова, агакала, огокала, егекала. Зі слів знала лише декілька, та й ті вимовляла неправильно, замість цілого – якусь його частину чи навіть літеру.

– У? У? У? (в перекладі на повноцінну мову «Чому, чому, чому?») – туркотіла Мар'яночка, зазираючи Уляні Петрівні докірливо в очі і марно намагаючись з'ясувати, нащо вона іноді залишає її саму на поталу злих дітей?

Збагнувши нарешті, що сподіватись можна лише на себе, Мар'яночка одного разу розпачливо затупотіла ніжками, замахала кулачками до Ромчика Гризлі, який наблизився до неї підозріло близько, ще й різко дзявкнула:

– Ав! Ав!

– Ги-и-и-и! – глумливо роззявив свій риб'ячий рот цей плід матері-алкоголички. Його фраза в приблизному перекладі людською мовою означала: «Дзявкай, скільки хочеш, але все одно ти – слабачка, і я тебе не боюся!»

Тоді Мар'яночка підвелася на пальчиках, аби здаватися вищою, ніж є насправді. Але Ромчик, незважаючи на її попереджувальні жести, вже потягнувся до цукерки. Малявочці годі було здолати міцнішого і вищого від себе хлопчачка. І у відчаї вона зашипіла, тоді загарчала, а голівка, на якій коротеньке чорне волоссячко стало дибки, здавалося, збільшилася у розмірі. Тремтячи від люті, Мар'яночка мертвою хваткою вчепилася гостренькими зубчиками в руку кривдника і почала її терзати. В Ромчика з'явилося таке відчуття, наче він застромив свою правицю до капкана, якого тримали у спіжарці від щурів і до якого хлопчина мав нещастя потрапити, коли надумав поцупити пачку печива.

Бідолашка доти не відпускала руку Гризлі, аж доки той не засичав від болю і відступив. Так що згодом якщо він чи хтось інший кривдив дівчинку, то робив це переважно з метою самозахисту! Зрештою, коли бешкетник бачив, як на голівці Мар'яни, що збільшувалася в об'ємі, в нападі люті розходяться черепні шви і наїжачується коротенька гривка, то волів забратися геть. Бо якщо зацькованій дитині бодай здавалось, що її хочуть обдурити, що проти неї задумали щось недобре, або що над її крайцем зависла небезпека, чи хтось загрожує цілісності її цукерки, то в таку хвилину між нею і звіром різниці не було жодної. Дівчинка намагалась відгризти ошусту вухо і взагалі вдушити своїми маленькими, але тугенькими пальчиками. Одне слово, еволюційні зміни Чолки – це було видовище не для тих, хто має слабкі нерви!

Мар'яна і всі пансіонери загалом так уже позивали до стусанів, що коли їх повели на екскурсію до музею, то, на відміну від своїх ровесників, вони пройшли мимо картини, на якій тьотя, зав'язавши хлопчику очі стрічкою, б'є його прутиком[3 - Ідеться про картину австрійського живописця Трогера (1698–1762) «Невинність карає Амура», яка зберігається у Львівській картинній галереї.]. Ровесники, у яких були тати і мами, повернувшись із

виставки, не без жаху розповідали друзям, як лиха тітка із задоволенням шмагає невинну дитину. В той час як на інтернатників полотно жодного враження не справило. Подібну ексекцію їм доводилося бачити мало не щодня. Вони переймалися іншим: цілою групою мріяли помститися лікарці – також вивчитися на медиків, повернутися до інтернату і підсипати їй, виховательці та директору в їжу страшні гамівні пігулки! Або піділлють їй до страви настоянку жень-шеню. В Турянської, судячи з її надмірно рум'яного обличчя, була гіпертонічна хвороба. А від цього еліксиру її артеріальний тиск зашкалив би під двісті! І тоді їй триндилець! Або взагалі нічого не дадуть, лише пупець їй зеленкою змастять, як це часто робила сама Турянська, аби показати, як вона дбає про здоров'я дітей, і запевняючи їх, що вони вже виздоровіли. Вихованці, які від самого народження не могли вибратися із цупких пальців медиків, марили, як битимуть лікарку, коли вона уже буде старою і немічною. І це було єдиною розрадою у їхньому нужденному житті. Але вступити до медичної школи поталанило лише Мар'яні: інші погано вчилися, не розуміли багатьох слів, наприклад, не знали, що таке багаття (це, коли чогось дуже багато, скажімо, морозива, замість якого вони взимку смокчуть шматочки бурульки? Так?), а про зміст розповіді виховательки чи вчительки нерідко здогадувалися з інтонації її голосу. Тож як могли ці страждальці бодай намагатися покращити свій інтелект, якщо у них не було батьків, які би постійно вишколювали їх на вундеркіндів, вимагали виправдати їхні батьківські сподівання, віддячити за турботу і завершити те, чого не вдалося у своєму житті здійснити їм, татові і мамі.

В найтяжчі хвилини свого життя Мар'яна хотіла, щоб у неї була мама, яка заступилася б за неї перед лихою вихователькою і лікаркою. Знала з розмови із Вовусиком Смішком – хлопчаком із просікою на лівій брівці, яку йому лопатою зробив сусід-одноліток. У цього Вовусика колись була сім'я і він розповідав, що в кого є мама, того інші бояться скривдити. Сам Вовусик як, бувало, мамі поскаржиться, то всім хуліганам ставало непереливки...

Вихователі завжди мали з дітиськами клопіт, коли доводилося вивчати з ними пісню «Рідна мати моя...» Бо вихованці не розуміли, чому ця мати «ночей недоспала». Вони краще сприймали розповіді тих ровесників, які, перед тим, як потрапити на державне утримання, проживали в отчому домі. Але згодом їхні родичі чи то трагічно загинули, чи потрапили до тюрми, чи то їх позбавили батьківських прав через недбалство та пияцтво. Тож ці дітлахи іноді хвалилися своїм друзям по нещастю, як їм жилося в сім'ї.

– Як я ще був з татом і з мамою, – згадував якось Іванко Зівацький, маленький і кругленький, мов гудзичок, із зашмурганим носиком, – то вони, бувало, куплять горілки, а на закуску – цукерки. І давали мені цих цукерок аж цілу жменю!

– І горілку також? – допитувалися дітки, зачаровано округливши оченята.

– Не, – відповідав Зівацький, втираючись ніздрі рукавом свого светра, який виконував роль носовичка. – Горілки вони мені не наливали, бо їм би самим не вистачило!

А Петрик Повітруля (опецькуватий, мов жолудь, ще й у дівчачому пальтечку), коли потрапив до їхньої групи, то в перший же день розповідав:

– Моя мама шодня приводила до хати всяких дядьків, а мене із самого ранку випускала на вулицю, шоби я ім не заважав. А ше вона клала мені до торбинки ножичок, півбуханки хліба та кавалок «кубаси» і вішала мені на шию, аби я міг собі перекусити. Та й добре ж мені було. Ходив, куди мені сі схоче, і гуляв аж до півночі!

Дітки слухали, затаївши подих, а очка їхні блищали, як у лихоманці. Після подібних розповідей очевидців з волі ім так кортіло жити вдома, поза розкладом, і ні з ким не ділитися льодяниками. І тоді в інтернаті наставала така тиша, яку в інші дні марно намагалися встановити вихователі, роздаючи малятам наліво й направо запотилічники й штурхани.

Вряди-годи траплялося, що когось із дітлахів всиновлювали. Тож і Мар'яночка сподівалася на таке щастя і, коли, бувало, заглядить на порозі інтернату дядечка з тітонькою, то її оченята загорялися надією. Проте, на жаль, вона була приречена на роль гарної живої іграшки, якій відвідувачам було так приємно чіпляти на голівку величезний бантик. Далі справа не заходила. Захожі захоплювалися нею, а брали за названих доньок інших дівчаток. Бо вихователька Мирослава Йосипівна, для якої Мар'яночка була улюбленим об'єктом знущань, не бажала з нею розставатися і подбала про те, аби потенційні батьки обрали замість цієї симпатичної індійчаночки іншу дівчинку...

Коли в ізоляторі очікували візиту гостей, то добра вихователька Уляна Петрівна власноручно причепурювала підопічних, а Мар'яночку запихала в накрохмалену сукню із рожевого шовку й мережива. Хай відвідувачі бачать, що мешканці сиротинця живуть, приспівуючи та горя не знаючи. Для Чолки ж це був знак, що їй та іншим діткам влаштовують такий собі огляд перед тими, хто хотів би взяти малюка на виховання. І аж тремтіла перед перспективою – вирватися з рук поганої Мирослави Йосипівни. Тож коли директор відчиняв двері, і добротворці входили до зали, Мар'янка не витримувала і стрімголов летіла, наче гвинтокрил, розчепіривши ручки, до тітки, яка їй найбільше сподобається. Обіймала відвідувачку за ноги, тицялася носиком в її долоні і про свою недоленку їй жебоніла. Оскільки гостя нічого не розуміла, то брак слів Чолка намагалась компенсувати мімікою й жестами: страдницьки наморщувала лобик, вигинала краї ротика, а її благально-скорботні оченята так і промовляли: «Візьми мене! Ноги митиму і юшку питиму-у-у-у!» На допомогу приходила добра вихователька Уляна Петрівна. Знаючи про нелегке життя дівчинки, вона найбільше розхвалювала цю сиротинку перед потенційними батьками і просила в дочерити її. «Я вас благаю, заберіть дитя звідси, – вмовляла Уляна Петрівна гостей. – Воно від декого терпить таку наругу, що мое серце не витримує. Якщо з Мар'янки зроблять каліку, то я собі ніколи цього не прощу! Повірте, я й хвилиночки би не вагалася, якби не була холостячкою: мені закон не дозволяє взяти дитину!»

Здогадуючись, що на всіх сиріт батьків не вистачить, Мар'яночка з усіх сил доводила

гостям, яка вона гарна і слухняна. Хапала їх цупко за руки, вела до кімнати, показувала пальчиком на своє акуратно застелене ліжечко, демонструвала їм, як вона добре вміє робити все те, чого її навчили в інтернаті: виконувати команди «Сидіти!», «Лежати!», «Стояти!», марширувати і співати пісню прикордонників «Стій, хто іде!?» Правда, дівчинка ще не наловчилася вимовляти слова як слід, а природа не обдарувала її музичним слухом, і через те вона просто гучала щось на зразок «І, о, е!» Проте вона цілком зачаровувала візитерів, що прийшли на оглядини. Якби не офіційні формальності, то ті тут же би й понесли додому цього смаглявого гучка. Настільки розчулювали можливих татусів та мамунь скорботно-прохальні оченята маленької раби, її крихітний носик, тиха хода ніжок, що ледве виднілися з-під довгої, аж до підлоги, едвабної льолі. А розповідь Уляни Петрівни про злигодні цієї гарнюні сповнювали людей рішучістю – не гаючи часу, розпочати визвольну операцію.

Любовно вщипнувши Мар'яну за пругку щічку, майбутні батьки обіцяли приїхати до неї ще. Але на підвір'ї щасливих дядечка й тітоньку перехоплювала Мирослава Йосипівна.

– Стійте, маю вам щось сказати, – шепотіла до них вихователька. – Я вам би не радила брати у свою домівку цю екзотичну штучку!

– Чому? – дивувалися гості.

– Ця Чолка, вона – донька душолюбів! Так-так, її тато, щоб ви знали, спершу людину кинджалом заколював, а вже тоді цікавився її прізвищем. А мама Чолки – дітовбивця: заманювала дитячко на безлюдне місце та й розсипала по землі цукерки. І коли жертва згиналась, щоби їх позбирати, і в неї оголювалася шийка, – Мар'янчина мама встромляла у неї ніж! Безумовно, діти не повинні відповідати за вчинки батьків, але де гарантія, що Мар'янка не відчує голосу крові своїх предків і одного дня вас не заріже?

– Але ж ця дівчинка – така мила, така безпосередня й неконфліктна! – не йняли віри майбутні таточко і мамця.

– Це на перший погляд, а насправді у неї вже проявляються неприглядні риси, – переконувала їх вихователька. – Ця «мила» істота, щоб ви знали, вже кількох дітей на смерть загризла. А я щоночі, лягаючи спати, тремчу за своє життя і не знаю, чи доживу до ранку!

– Але ж, даруйте, ваша колега запевняла нас, що Мар'яночка – це просто ангел, – стояли на своєму відвідувачі.

– Вона таке казала? – на мить торопіла Мирослава Йосипівна, але швидко викручувалася. – А ви хочете, щоби вона розповіла вам правду? Хто ж тоді зважиться таке гадючення ввести в сім'ю? Тому Уляна Петрівна Чолку розхвалює і найгарніше одягає, що просто мріє збути це лихо з нашого закладу. Але мені совість не дозволяє мовчки

спостерігати, як вас обдурюють, – ще завзятіше траскотіла Мирослава Йосипівна, аби позбавити відвідувачів можливості розтулити рот. – Краще візьміть Тетянку. Вона хоча й не така цікава, зате ви зможете спати спокійно. Бо ця дитина – чесного роду: з'явилася, прощу вас, у нормальній сім'ї пияків.

Бездітна пара, повіривши виховательці, втікала без оглядки. А коли знову відважувалася відвідати малят «Щасливого дитинства», то намагалася Мар'яночку не помічати. Чоловік і жінка із жахом відмахувалися від смаглочолої сиротинки, яка, упізнавши їх, починала збуджено підстрибувати, нарізати довкола них круги, щасливо хекаючи. Не вірячи в те, що дядечко й тітонька могли від неї відмовитися, Мар'яночка бігла за ними слідком із простягнутими рученятами і розпачливо лепетала: «Я чема... Че-е-е-е-ема!» Однак дорослі, проігнорувавши індіаночку, зав'язували знайомство з іншою дитинкою і починали гладити її голівку. Покинута Чолка спершу спантеличено спостерігала цю ласку. Тоді починала ображено сопіти, супила брівки, підходила ближче до зрадливих людців і смикала їх за одяг. А коли вони й надалі вдавали, що не знають Мар'янки, тоді губки в скривдженій дівчинки зловісно вигиналися, а шкіра на голівці починала ворушитися. Доведена до відчаю, Чолка звалювала на підлогу щасливу конкурентку, шарпала зубами вухо, а з її горла линуло таке зловісне хрипіння, що приїжджі кивали одне до одного: «Таки має рацію оця Мирослава Йосипівна». Погана ж вихователька триумфувала: «Хіба я неправду казала?» За кару вона в обідню пору відібрала в Мар'яни ложку, а тарілку поставила в куток на підлогу, і дівчинка мусила їжу хлебтати, наче собачатко...

Якщо раніше довкілля та оточуючі викликали в Мар'яночки цікавість, то тепер, особливо після кількох невдалих «сватань» – настороженість. Чолка пронизливо вдивлялася в кожного нового дорослого, який випадково опинявся біля неї. І намагалася збагнути, чого від нього чекати? Може, він хоче вдарити її? Або вкусити? Або відібрати в Мар'янки щось таке, про що вона навіть не здогадується? Переконавшись, що страхи були даремними, втрачала до нього інтерес. Якщо якийсь добрий дядечко чи тітка, бувало, почастиє її яблучком чи пиріжком, то вона мусила дочекатися, коли добродійник піде геть або хоча б відвернеться від неї. Тоді тільки бралася до гостинця, хутко заковтуючи його і нервово озираючись. Коли хтось простягав руку до Мар'янки, аби погладити на її голівці міцні, короткі й густі волоски, то вона недовіриливо стежила за цією рукою. Може, п'ятірня незнайомця замість приголубити боляче потягне її за чубчик? І кусала дядечка за палець. При цьому з її чорних очей тягнуло таким протягом, що чоловікові ставало моторошно: дівчинка не так боїться його, як ненавидить. Якби її воля, то горло перегризла б. І якщо вона цього не робить, то тільки тому, що в неї на це просто сили не має.

Декого з дітей доброчинці не всиновлювали, а просто запрошували до себе погостити на вихідні. Таке гостювання для цих безталанних було наче мандрівкою на іншу планету! Вони ж багато чого не знали і не бачили. Слухаючи від виховательки казочку про чарівний перстень із золота, думали, що золото – це покриття із фольги на пляшках із кефіром та молоком. Адже вони так гарно блищать на сонці у ящиках, коли їх щоранку вивантажують з машини до ідальні!. І побувавши в різних домівках, сирітки були вражені домашнім

затишком. А дехто зі сміливіших розпитував у виховательки: чому у них, в інтернаті немає кришталю, ні меблевої стінки, ні магнітофона? Чому вони всі носять однакові пальта й халати? Чому діти, у яких є тато й мама, – в коштовних сережках, на гарних каблучках, а з інтернатників дехто навіть взимку ходить по вулиці в кедах? (Що стосується Мар'яни, то вона ніколи не носила мештів на свою ногу. Їй завжди діставалися шлапаки на розмір або й два більші!) І чому ті всілякі смакоти – шоколадні цукерки, борщі, ковбаска й шинка, які є в помешканнях людей, чому вони не поспішають до столу дітей в інтернаті? Тут навіть чаю нормального нема, сеча – та й та буває яскравіша!

Вихователька знала, що в таких випадках відповідати.

– Ті люди, у яких усе є, – пояснювала Мирослава Йосипівна, – це несвідомі особи, злодії та всілякі трутні. Вони живуть у статках, бо крадуть. І тому через них ми не можемо дійти до комунізму.

– То при комунізмі усі носитимуть такі тапки, як ми? – допитувалися дітки.

– Авжеж, усі житимуть однаково, – погоджувалася Мирослава Йосипівна.

– Ну, тоді хай краще той комунізм ніколи не настане, – вирішили вихованці.

Вихователька злякалася і попередила: хто буде повторювати такі нісенітниці, то того кинуть за ґрати.

– А це за що? – розгубилися діточки. – За те, що хочемо гарно жити?

Вихователька відразу ж наказала вивованцям навіть забути таке слово як «гарне життя» і яке вимовляють хіба що ледарі і взагалі не наші люди. Бо мати багато грошей і носити модний одяг – це ганебно, так живуть лише ті, у кого нечисте сумління: всілякі спекулянти, злодії, той, хто торгує з-під прилавка та з-під поли. Тим-то вони смачно їдять та одягаються ошатно, розтлумачувала сиротам керівниця, що обманюють державу. Але рано чи пізно потраплять на лаву підсудних.

– Ви навіть не уявляєте, яке це щастя – нічого не мати: спиш спокійно, знаючи, що ніхто на тебе не нападе, бо ж нічого вкрати! Зате як батьки ваших товаришів-однокурсників переживають за свої кришталеві люстри, килими, асигнації у панчосі, які вони нажили нечесним шляхом і які так полюбляє їсти міль! Свої скарби переховують уночі щоразу в інше місце, навіть забувають, куди поклали...

Не дивно, що в Мар'яни та й у інших вихідців із інтернату виробилася звичка постійно виправдовуватися, коли хтось похвалить обновку: «Я цю сукню позичила в сусідки і їй багато літ», «Ці чобітки лише виглядають шкіряними, а насправді вони – з дерматину і весь час протікають»...

Мар'яна зростала в інтернаті до п'ятнадцяти літ, аж поки не вступила до медичного училища, щоб вивчитися на фельдшерку. Тож як усі сироти, вона спершу не знала, звідки беруться окріп, чистий посуд і випрасувана білизна, не була навчена ощадності і не вміла відкладати копійчину на чорний день: жила з переконанням, що гроші – вже майже пережиток. Вважала, що дівчина цілком може обійтися двома комплектами шмаття на рік, і мріяла про речі дуже приземлені, наприклад, вдосталь нарешті попоісти картоплі з рибкою пряного посолу. Мар'яну не розчулювали, як її ровесниць, букети квітів, вона не знаходила нічого пікантного в ароматі троянд: для неї найбожественнішим був запах, що ішов від супу із томатною пастою, та квашених зелених помідорів, які в інтернаті подавали на обід із гречаною кашею.

Її в дитинстві, як і решту мешканців пристановиська «Щасливе дитинство», дорослі, залякуючи атомною війною, привчали жити сьогоднішнім днем. Під недремних оком наставників Мар'яна з іншими сиротами підписувала до американського президента листівки «Ні – війні!», «Містер Картер, якщо ви проти миру, значить, ви не любите дітей!» і її душа страждала. Бо дехто з товаришів вважав, що господар з Білого дому цих послань читати не захоче, а почепить їх у клозеті і ніколи не довідається, як слізно його благають дітки не губити їх, і отже, бути війні. Інші ж, навпаки, потішаючи Мар'яну, висловлювали сумнів, що тридцять дев'ятий президент Сполучених Штатів Америки відважиться використати для особистого вжитку листівки з такого цупкого паперу («Задницю собі подряпає!»), а отже, він уважно прочитає їхні протести і, ймовірно, послухається миротворчого голосу радянських діток. Проте наставники запевняли вихованців, що цим капіталістам не можна вірити, а тому декілька разів на тиждень тренували їх жити у військових умовах, щоб бути готовими до несподіваних бомбардувань.

Чолці не вдавалося відразу як слід застібнути бюстгальтер і вона так і не навчилась вправно накручувати бігуді (через що носила хлопчачу стрижку), проте в одяганні протигаза могла б утерти носа навіть найкращому новобранцю після тримісячної служби в війську. А коли в інтернаті оголошували бойову тривогу, то Чолка так швиденько опинялася у сховищі, що їй би позаздрив бігун-спринтер Борзов! «Хто знає, – міркувала сирітка, інстинктивно прикриваючи стрижену голівку руками і без оглядки спускаючись східцями до підземелля, – може, це вже й не навчання, а справжня війна!? А раптом зараз ці американці кинуть на наш будинок таку бомбу, як колись на Хіросіму й Нагасаки!»

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=22058061&lfrom=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примечания

1

Китайський чиновник

2

Лікарські препарати, які знімають нервові збудження.

3

Ідеться про картину австрійського живописця Трогера (1698–1762) «Невинність карає Амура», яка зберігається у Львівській картинній галереї.